

ATAERKİ, KURUMSAL DİN ve ÖTEKİ İNANÇLAR: ENDOR CADISI VE JEZEBEL'E DAİR DİNİ HİKAYELERİN ÇÖZÜMLENMESİ

Patriarchy, Institutional Religion, and Other Beliefs: Analyzing Religious
Stories of the Witch of Endor and Jezebel

Efe ELMAS*

ÖZET

Ataerki düzen, bireysel dini deneyimin karşısına kurumsal (organize) din kavramını yaratmıştır. Kurumsal veya diğer ismiyle organize din, hiyerarşik, ilkeleri herkes için aynı şekilde belirlenmiş ve sınıfları, tapınakları, ibadet kuralları olan dinsel yapılandırılmıştır. Ataerkinin en güçlü dışavurumlarından biri de otoriter ve dolayısıyla kurumsal bir din ile öteki olarak atfedilen inançların çatışması üzerine şekillenen dinsel mücadeledir. İbrahimi dinlerin ortaya çıkışı ve güçlenip, kurumsal bir nitelik kazanmasıyla birlikte, animistik inançlar, cadılık ve pagan inançlar şeytani, kötü ve günahkâr olarak nitelendirilmeye başlanmış ve denetlemeye tabi olmuştur. Kitab-ı Mukaddes'te (1. Samuel 28:3-25) Endor cadısı ve Kral Saul'ın anektodu "yoldan çıkaran kadın" olarak Jezebel ile İlyas peygamberin mücadelesi bu makale kapsamında örnek olarak ele alınacaktır. Endor Cadısı ve Jezebel anlatıları, kenan inançlarını (Paganizmini) temsil etmektedir ve mevcut kurumsallaşan din ile öteki inanç arasındaki mücadelenin bir örneğini ortaya koymaktadırlar. Cadılık güçleri, ruh çağırabilme yetisi kurumsal din nezdinde Tanrı'ya karşı gelmektir ve Tanrı'nın güçlerine sahip olmak anlamına gelmektedir. Bu da açık bir şekilde kurumsal dinin baskın olduğu coğrafyalarda büyüsel pratiklerin cezalandırılması anlamına gelmektedir. Makalede Endor Cadısı ve Jezebel'e dair dini anlatılar, hermeneutik bir yaklaşımla yorumlanacak ve hikayelerin içinde taşıdığı alegorik anlatım ve semboller inanç, cinsiyet ve ırk çatışmalarının kapsamında çözümlenecektir. Cadılığa ve kenan Paganizme ait mitolojik anlatılar da alegorik çözümlenme içinde ele alınacak ve kurumsal dinin öteki inanca karşı tutumunun sebepleri bu örneklerde aranacak ve tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endor cadısı, jezebel, kurumsal din, ataerki, cadılık, kadın çalışmaları

ABSTRACT

The patriarchal order has created the concept of institutional (organized) religion as opposed to individual religious experience. Institutional or organized religion is a hierarchical religious structure whose principles are determined the same for everyone and which has classes, temples, and rules of worship. One of the most powerful manifestations of patriarchy is the religious struggle shaped over the conflict of an authoritarian and institutional religion and beliefs attributed as the other. With the emergence and strengthening of the Abrahamic religions and gaining an institutional character, animistic beliefs, witchcraft and pagan beliefs began to be described as evil, evil and sinful. Anecdote of the witch of Endor and King Saul in the Bible (1 Samuel 28:3-25) and the struggle of Jezebel as a "deceiver woman" and Elijah the prophet will be discussed as an example within the scope of this article. The Witch of Endor and Jezebel narratives represent Canaanite beliefs (Paganism) and provide an example of the struggle between existing institutionalized religion and other faith. Witchcraft powers, the ability to conjure (necromancy) spirits means to have to powers of God and according to institutional religions, these powers are defying God. This clearly means penalizing magical practices in geographies where institutional religion is dominant. In the article, the religious narratives about the Witch of Endor and Jezebel will be interpreted with a hermeneutic approach and the allegorical narratives and symbols in the stories will be resolved within the context of belief, gender and race conflicts. Mythological narratives belonging to witchcraft and Canaanite Paganism will also be handled in an allegorical analysis, and the reasons for the attitude of institutional religion to other faiths will be sought and discussed in these examples.

Keywords: Witch of endor, jezebel, Institutional Religion, Patriarchy, witchcraft, women studies.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, efeelmas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3981-4162.

Giriş

Endor Cadısı gibi Tanah'ın Krallar Kitabı'nda bahsi geçen Jezebel de öteki bir inancı temsil eden ve dini tartışmalara yol açan bir kadın karakter olarak karşımıza çıkar. Saydalı I. Etbaal'ın kızı ve İsrail Kralı Ahab'ın eşi olan Jezebel, Kenan tanrıları olan Tanrı Baal ve Tanrıça Aşera'ya olan inancı geri getirip, eski Tanrılar için tapınaklar inşa edip, yerel inancı ulusal ölçekte yeniden başlatmıştır. Kendisi Kitabı Mukaddes'te bir cadı olarak anılır ve lanetlenmektedir. Alınan iki örnekten ilki Endor cadısıdır. Endor cadısı, kurumsal din ile uyumlu olmaya çalışan ve uysal bir karakterdir. İkinci örnek ise Jezebel'dir. Jezebel ise kurumsal dine baş kaldıran ve karşı çıkan bir karaktere sahiptir.

Kurumsal dinin yasaklarına rağmen insan, antropolojinin ve derinlik psikolojisinin çalışmalarının gösterdiği üzere doğası gereği, büyüye, cadılığa ve ilahi güçlere inanma eğilimi içerisindedir (Jung, 2003). Bunu da dini anlatılarda, tarihte ve modern çağ inançlarında görmek mümkündür.

1. Kurumsal (Organize) Din

Kurumsal veya kurumsallaşmış din, Willam James tarafından dini tecrübeyi sınıflandırmak için ortaya atılan bir terimdir. James'e göre kurumsal din, dinsel hiyerarşisi, belirlenmiş ilkeleri, din adamları sınıfı, tapınak yapısı olan bir oluşumdur. Kurumsal din ayrıca "organize din" olarak adlandırılır. Kurumsal dinde törenlerin, inançların ve kuralların tamamı resmi olarak belirlenmiştir (William, 1902). Willam James "kurumsal din" kavramının karşısına "bireysel dindarlık" kavramını koyar ve bireysel dindarlık kavramında şahsi duygu ve tecrübelerin ön planda olduğunu vurgular. Haliyle din içsel bir yaşantıyı kapsar. Kurumsal dindarlık ise, dini organizasyonlarda, dini ritüeller gibi pratiklerde, tapınak işleyişinde açık bir şekilde görülebilmektedir.

Organize/kurumsal din tipik olarak resmi dogmalara veya doktrinlere sahiptir, hiyerarşik ve bürokratik bir liderlik yapısını içinde taşır ve kural ile uygulamalar yetkililer tarafından belirlenir. Haham, imam, Papa, Şeyh gibi kavramlar buradaki otoriter yapıya örnektir. Kurumsal din mevcut devletin dini olabilir veya mevcut devletin kurallarıyla uyum içindedir. Devlet tarafından düzenlenebilir veya siyasi anlamda ele alınabilir. Willam James (1902), kurumsal dinin, dinin kendi özünden farklı olduğunu ifade etmektedir. "Bizim algıladığımız anlamda dinin dışında, teolojiler, felsefeler ve dini organizasyonlar ikincil olarak büyüyebilir" demektir ve kurumsal dinin ibadet, fedakarlık ve törenler gibi temel konularda belirleyici olduğunu vurgulamaktadır (William, 1902, ss. 30-31).

İbrahimi dinlerin tümü (Ana akım Hristiyanlık, İslam, Yahudilik ve Bahá'í İnanıcı dahil) büyük ölçüde organize/kurumsal din olarak kabul edilir ve ayrıca Hint dinleri içindeki bazı düşünce okulları (örneğin, Sihizm ve Budizm) da benzer bir inceleme dahilindedir. Kurumsal din, mevcut otoriter bir sistem içerdiği için ataerki bir yapı göstermektedir. Psikiyatrist Stanislav Grof, kurumsal dinin politik yapısını aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Karşılaştırıldığında, organize (kurumsal) din, belirlenmiş bir yerde, bir tapınakta veya bir kilisede gerçekleşen kurumsallaşmış grup etkinliğidir ve ruhsal gerçekliklerle ilgili kişisel deneyimlere sahip olan ya da olmayan atanmış görevlilerden oluşan bir sistemi içerir.

Bir din bir kez örgütlendiğinde, çoğu zaman ruhsal kaynağıyla olan bağlantısını tamamen kaybeder ve insanların ruhsal ihtiyaçlarını tatmin etmeden sömüren seküler bir kurum haline gelir. Organize dinler, güç, kontrol, politika, para, mülk ve diğer laik kaygıların peşinde koşmaya odaklanan hiyerarşik sistemler yaratma eğilimindedir. Bu koşullar altında, dini hiyerarşi, bir kural olarak, bağımsızlığı teşvik ettiği ve etkin bir şekilde kontrol edilemediği için, üyelerinin doğrudan manevi deneyimlerinden hoşlanmaz ve onları caydırır. Hal böyle olunca hakiki manevi hayat ancak ilgili dinlerin mistik dallarında, manastır tarikatlarında ve vecd mezheplerinde devam eder. (Grof, 2007, s. 37).

Kurumsal dinin, bireysel dini deneyime olan karşıtlığının örneklerini tarihte bulmak mümkündür. "Enel Hak" dediği için öldürülen Hallac-ı Mansur, Dünya dışında başka gezegenler olmasını ve evrenin sonsuzluğunu savunması sebebiyle 1600 yıllarında heretik ilan edilip Engizisyon tarafından yakılan Hristiyan rahip ve okültist Giordano Bruno, 13. Yüzyılda Haçlı orduları tarafından katledilen reenkarnasyona inanan bir Hristiyan grup olan Katarlar (20.000 kişinin öldürüldüğü bilinmektedir.) bunlara örnektir. Genelde bu kişilerin veya grupların öğretileri, söylemleri mevcut kurumsal dinsel yapılar tarafından yasaklanmıştır. Kurumsal bir dinin olduğu yerde bir güç mücadelesi ve politika görmek mümkündür. İbrahimi dinlerin ortaya çıkışı ve güçlenip, kurumsal bir nitelik kazanmasıyla birlikte, animistik inançlar, cadılık ve pagan inançlar şeytani, kötü ve günahkâr olarak nitelendirilmeye başlanmış ve denetlemeye tabi olmuştur. Endor Cadısı ve Jezebel ataerki kurumsal dinin mücadele içinde olduğu iki arketipsel kadını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kurumsal din, kendi belirlediği ilkeler dışındaki yaşantıyı heretik kabul etmektedir ve ağır bir cezalandırmaya tabi tutmaktadır.

2. Kitab-ı Mukaddes ve Cadılık ile Paganizme Tepkisi

Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Kral-peygamberler ve İsrail krallığının ve inancının oluşum ve kurumsal inşası sırasında, karşıt uygulamalara ve özellikle onların inançlarına karşı bir tepki görülmektedir. Levililer 19:23'te Kenan ülkesine girildiğinde bir meyve ağacı dikilirse, ilk 3 yıl meyvenin yenmesinin yasak olduğu belirtilmektedir. Bu meyve kirlidir. Babil, Vahiy kitabında "Babil fahişesi" olarak adlandırılır ve kötü bir kadın gibi tasvir edilir. Vahiy 17:5'de şöyle geçer: "Alnına şu gizemli ad yazılmıştı: Büyük Babil, Dünya fahişelerinin ve iğrençliklerinin anası." Kent menfur şeylerin, kötülüğün merkezi olarak lanetlenmektedir. Nahum 3:4 ayetlerinde yine Paganizmin ve cadılığın olduğu Ninova kenti lanetlenir. Ninova kenti, modern Musul yakınlarında, Asur, Babil etkisinde olan bir kenttir. Nahum 3:4 ayetlerinde şöyle geçer: "Her şey o alımlı, büyücü fahişenin sınırsız ahlaksızlığından oldu. Fahişeliğiyle ulusları, büyüleriyle halkları kendine tutsak etti."

Kitab-ı Mukaddes'te büyü'nün, pagan inançların, halkları manipüle ederek, tutsak hale getirdiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes'e göre pagan halklar İsraili (Yahveh'e inananları) inançlarından uzaklaştırmaktadır. Bu yüzden sadece büyü'nün yaygın olduğu pagan kentlerin günahkâr olduğu vurgulanmaz, aynı zamanda birçok ayette büyücülük, cadılık da yasaktır. Kitab-ı Mukaddes'in koyduğu kurallara göre (kızını veya oğlunu) ateşte kurban etmek, cadılık, falcılık, medyumluk, muskacılık, ruh çağırarak ölümlerin ruhlarıyla iletişime geçmek tamamen yasaklanmıştır (Yasanın Tekrarı 18:10-11). Bu gelenekler Kenanlılar arasında yaygındır ve buradaki yasak bu yüzden vurgulanmıştır. Dini yorumlara göre ancak Tanrı tek vahiy kaynağı olabilir ve başka vahiy kaynaklarına itibar etmek heretiklik olarak sayılmaktadır.

Kitabı Mukaddes'in Mısır'dan Çıkış (22:17) bölümünde "Cadıyı (Büyücü kadını) yaşatmayacaksın" diye geçer ve yine Levililer 21: 27'de cincilik yapan, ruh çağırarak erkek ve kadınların kesinlikle öldürülmesi gerektiğini ifade eder. Cadıların cezası taşlanarak öldürülmektir ve kutsal metinler, ölümlerinin sorumlusunun da kendileri olduğunu vurgular. Kitab-ı Mukaddes, Rabb'in, cadılık, ruh çağırma, medyumluk gibi Paganizmin uzantısı olan inançlara ve pratiklere sadece karşı olmadığını aynı zamanda da savaş açtığını açıkça ifade eder (Mika 5: 10). Kitabı-Mukaddes, Levililer 19:31'de cincilere (ruhani varlıkları çağırarak ve onları kontrol eden), ruh çağırıcılara yönelmemesini tembih eder ve onlara danışan kişilerin kirleneceğini belirtir. Bu ayetlerde "Tanrınız, Rab benim." diyerek, tek vahiy kaynağının Tanrı'nın kendisi olmak zorunda olduğu belirtilmektedir. Burada Saul, aslında yasaya aykırı bir harekette bulunur. Bu ayete rağmen yine de peygamber Kral Saul bir cadıya, ruh çağırana danışır. Bu yüzden en çelişkili ve ilgi çekici anekdotlardan biridir.

3. Endor Cadısı ve Kral Saul

Endor Cadısı Tevrat'ta ismi geçen Kral Saul için babası Kral Samuel'in ruhunu çağıran medyum ve/veya cadıdır. Tevrat'a göre (1 Samuel 28:3-25) hem peygamber hem kral olan Samuel öldükten sonra Ramah'ta görülür, Saul başa geçer. Başa geçtiği sırada da büyücülüğü ve falcılığı yasaklar. Tanrı, Amalekliler'i yok etmesini ister ama Saul Tanrı'nın buyruğuna uymaz, onları affeder. Sonrasında Filistin ordusu krallığa dayanır. Ordudan çok korkar. Kral Saul, Tanrı'ya danışsa da, Tanrı ne iletişime geçmiştir, ne rüya göndermiştir, ne de meleklerle cevap vermiştir. Saul, bu korkuyla bir cadıyı bulmalarını emreder. Endor cadısı isimli bir cadı önerilir.

Kral Saul ümitle kılık değiştirip, gece olduğunda cadının yanına gider. Endor cadısına, "Lütfen benim için ruhlara danış ve sana söyleyeceğim kişiyi çağır" der (1.Samuel 28). Kadın önce istemez. Kral Saul'un ruh çağırılmayı yasakladığını, çağırılanları ülkeden kovduğunu hatta idam ettirdiğini, bu yüzden çağırırsa öldürülebileceğini söyler. Saul ise kimliğini açık vermeden "Yaşayan Rabbimin adıyla yemin ederim ki, bundan sana bir kötülük gelmeyecek" diye cadıya söz verir. Bunun üzerine Endor cadısı, kendisinden kimi çağırmasını istediğini sorar ve Saul, Samuel'i çağırmasını ister. Tevratta 1. Samuel 28 ayeti şu şekilde devam eder:

11. Bunun üzerine kadın, "Sana kimi çağırayım?" diye sordu. Saul, "Bana Samuel'i çağır" dedi. 12. Kadın, Samuel'i görünce çığlık atarak, "Sen Saul'sun! Neden beni kandırdın?" dedi. 13. Kral ona, "Korkma!" dedi, "Ne görüyorsun?" Kadın, "Yerin altından çıkan bir ilah (Elohim) görüyorum" diye karşılık verdi. (1. Samuel 28:11-13)

Saul aldığı cevap karşısında dehşete düşer ve bayılır. Ardından, Endor cadısından yerden çıkan ilahı tanımlamasını ister ve Endor Cadısı, "cüppe giymiş yaşlı bir adamın" yukarı çıktığını anlatır. Onun Samuel olduğunu anlayan Saul, yüzüstü yere kapanır. Samuel ise Saul'e "Neden beni çağırıp rahatsız ettin?" Diye sorar. Saul sıkıntısını anlattığında ise Samuel Rabb'in Saul'u terk ettiğini ve düşman olduğunu, krallığı soydaşı Davut'a verdiğini ve Rabb'in buyruğuna uymadığı için Saul ve oğullarının öldürüleceğini, İsrail halkının da Filistinliler'in eline teslim edileceğini söyler. Samuel'in tüm kehanetleri doğru çıkacaktır.

Kral Samuel'in ruhu, Kral Saul ile oğlunun "kendisine katılacağını" ve yenileceğini söyleyince Saul zaten yorgun olduğu için bayılır, güçten düşer. Terkedilmişlik hissiyle derin bir kedere boğulur. Tevrat'a göre (1 Samuel 28:21-25) Endor Cadısı ise durumuna üzülür, yardımsever bir şekilde danasını keser, un alır yoğurur ve mayasız ekmek pişirir. Bu yaptıklarıyla, Saul'ün gücünü yeniden kazanmasına ve yola çıkmasına yardım eder. Tevrat'a göre Endor cadısı öldürülmemiştir, Saul sözünü tutmuştur (1 Samuel). Keza Saul kehanete uygun şekilde ordu tarafından katledilmiştir.

3.1. Endor Cadısının Kimliği ve Endor Kenti

Kitabı Mukaddes'te Endor cadısının ismi geçmemektedir. Sadece İsrail'in aşağı Celile bölgesindeki Jezreel Vadisindeki Endor (En dor veya Ein Dor) köyünde -ki burası bir Kenan köyüdür- yaşayan bir kadın olarak geçmektedir. Bazı din alimleri kim olduğuyla ilgili önerilerde bulunmuşlardır. *Yalkut Shimon* isimli rabbanî derleme kitabına göre Endor Cadısı, Zephaniah¹ isimli bir kadındır ve Abner'in annesidir. Aynı kitap, büyücülerin ölümlerinin ruhlarını görebildiklerini ancak konuşmalarını duyamadıklarını, sadece ölünün çağrıldığı kişinin duyduğunu ileri sürer (Hirsch, 1911). Abner, Kral Saul'un kuzenidir ve ordunun başkomutanıdır. Kral Saul'un, Endor cadısının yanına, Abner ve Amasa ile birlikte gittiği söylenmektedir. Yahudi rabbanî literatüründen biri olarak Pseudo Philo'ya göre ise cadının ismi Sedecla'dır ve Medyenli Debin'in (Ya da Adod'un) kızıdır (XXXIV).

¹Zephaniah, kelime anlamı olarak Yahweh -Tanrı- gizlidir anlamına gelmektedir .

Paragraftaki Aod gibi gözükmetedir.). Aod, Medyalı bir büyücü-rahiptir. Her ikisi de baba-kız olarak İsrail halkını cadılıkla kandırmışlardır (James, 1917).

1. Ve o sırada Medyen rahiplerinden Aod adında biri çıktı ve o bir sihirbazdı ve İsraille konuşup, şöyle dedi: Neden yasalarımıza kulak veresiniz ki? Gelin de size yasanızda olmayan bir şeyi göstereyim. Ve insanlar dedi: Bizim şeriatımızda olmayan şeyi bize nasıl gösterebilirsin? Ve insanlara dedi: Hiç geceleyin Güneş'i gördünüz mü? Ve dediler ki: Hayır. Ve dedi ki: Dilediğiniz zaman size göstereceğim ki ilâhlarımızın kudretli olduğunu ve kendilerine hizmet edenleri aldatmayacağını bilirsiniz. Ve dediler ki: Bize göster. 2. Ve gitti, sihrini yaptı, meleklerle sihir emri verdi. Uzun bir süre onlara kurban verdi. 3. Çünkü bu önceden meleklerin gücündeydi ve melekler tarafından yargılanmadan önce uygulanıyordu ve onlar ölçülemeyen dünyayı yok edeceklerdi. Melekler haddi aştıkları için, artık güce sahip değillerdi. Çünkü yargılandıkları zaman, güç geri kalanına devredilmedi: ve bu işaretler (veya güçler) aracılığıyla, ne zaman geleceği belirsiz çağ gelene kadar insanlara büyücülükte hizmet ederek çalışırlar. 4. Ve o sırada Aod, büyü sanatıyla insanlara geceleyin Güneş'i gösterdi. Ve insanlar hayretler içinde kaldılar ve dediler ki: Bakın, Medyenlilerin ilahları ne büyük işler yapıyorlar da biz bunu bilmiyorduk! 5. Ve Tanrı, İsrail'in henüz günah içinde olup olmadığını sınamak istiyordu, melekler acı çekti ve çalışmaları başarılı oldu ve İsrail halkı aldatıldı ve Medyenlilerin Tanrılarına hizmet etmeye başladı. Ve Tanrı dedi ki: Onları Medyenlilerin eline teslim edeceğim, çünkü onlar tarafından aldatıldılar. Ve onları (Medyenlilerin) ellerine teslim etti ve Medyenliler İsrail'i esaret altına almaya başladılar. (James, 1917, par.181-182).

Endor Cadısı'nın, yukarıdaki anlatıda geçen Adod'un (Aod) kızı olduğu söylenmektedir ve baba-kız halkı kandırarak, yönetmişlerdir. Elbette bunlar halk anlatılarıdır ve kesinliği yoktur. Burada Endor cadısı daha folklorik bir zemine oturtulmakta gibi gözükmetedir. Anlatıdaki Adod, "güçlü" anlamına gelmektedir ve eski bir Suriye Tanrısıdır. Adod, Tanrı Hadad ile alakalıdır (Easton, 2012). Hadad, Suriyeyi de kapsayan Batı samilerin taptığı fırtına Tanrısıdır ve Baal'e denk gelmektedir.

Cadının yerinin Endor köyü olması önemlidir ve Endor'un da Tabor dağı çevresinde olduğu bilinmektedir. Yine de köyün tam olarak nerede olduğu daha keşfedilmemiştir. Endor'un bir Kenan köyü olduğu bilinmektedir (Cross, 1973). İsraililer tarafından kurulmamıştır ve Kenan köyü olduğu için Kenan Paganizminin izlerini taşımaktadır. Kenan Paganizminde Tanrı El, en yüce sayılan Yaratıcı Tanrıdır. Kenan Paganizminde "Elohim" kelimesi ise "Tanrı'nın çocukları" ya da "Tanrılar" olarak kullanılmaktadır (Cross, 1973). Bütün bu sebeplerden dolayı Endor cadısının ritüelinde, Kenan Paganizminin ve büyücülüğünün izlerini görmek mümkündür.

Endor, "dor pınarı" olarak çevrilmektedir ve Tabor dağı'nın güneyinde 5-6 km. uzaklıkta bulunmaktadır (Harbottle, 2005; Miller, 2017). Farklı çevirilerde "Sonsuzluk pınarı" ya da "Bereketlilik kaynağı" olarak geçmektedir. Bu yüzden Endor (En Dor) çevresinde bir su kaynağı olduğu düşünülmektedir (Miller, 2017). Miller (2017), "Endor" isminin Hurri dilindeki "enna durina" (kadim tanrılar) kelimesinden gelebileceğini öne sürmekte ve Endor cadısının özellikle Tabor dağı yakınında olmasının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Tabor dağı, Fenikeliler tarafından Itabyrion olarak geçmektedir ve Miller'a göre (2017) dağda Zeus, Baal kültürünün tapınakları mevcuttur. Bir "omphalos" (Dünya'nın merkezi) olarak inanılan dağın ismi (Tabor) etimolojik olarak "göbek ya da merkez" anlamına gelmektedir ve Hristiyanlık döneminde de İsa'nın parlayarak, değişim yaşadığı dağ olarak kutsallığını sürdürmeye devam etmiştir (Miller, 2017).

Yaşadığı yerin yanı sıra Endor cadısının yeteneği veya mesleği de tartışma konusu olmuştur. İncil çevirileri ve bu çevirileri temel alan bazı bilimsel makaleler, 7. ayette Endor cadısının mesleğine en doğru şekilde nasıl atıfta bulunulacağı konusunda farklılık gösterir. *New Jewish Publication Society of America Tanakh* (NJPS) "hayaletlere danışan" olarak çevirir. *New International Version* (NIV), *Roman Catholic*

New American Bible (NAB) ve *Roman Catholic Jerusalem Bible* (JB) gibi bazı yaygın İncil çevirileri, belirli bölümlerden önce açıklamalar sunar. Üçü de Endor'un "cadısına" atıfta bulunur. "Cadı" kelimesi ayrıca, Yahudi Yayın Derneği'nin çok ciltli İncil'i dışında: *Kutsal Yazılarla İlgili Antik Yahudi Yazıları'nın Josephus* bölümünde olduğu gibi bilimsel çalışmalarda da kullanılmaktadır (Zucker, 2020). *The New International Version* (NIV) ve *The New American Bible* (NAB) "medyum" kelimesini kullanır. *Kudüs İncil* (JB) ise "büyücü" ve "necromancer" kelimesini kullanmaktadır. *New English Bible* (NEB), "yardımcı bir ruha (familiar Spirit- heisir ha-ovot v'et ha-yidonim) sahip bir kadın" olarak tercüme eder (ayet 7) ve 9. ayette ise Saul'a hitap ederken, kadından "hayaletleri ve yardımcı ruhları (familiar Spirit) kullanan - çağırın- kişi" olarak hitap eder. *The New Revised Standard Version* (NRSV) çevirisi ise bu kelimeleri "medyumlar ve sihirbazlar" olarak çevirir. İbranice'den yapılan çevirilerin hiçbir yerinde bu kaynaklar "cadı" kelimesini kullanmaz (Zucker, 2020). Bazı araştırmacılar cadı kelimesini kara büyü ve aşağılama ile eşdeğer tuttıkları için kullanmamayı tercih etmişlerdir (Zucker, 2020). Endor'un hanımı ile ilgili en yaygın görüş, onun bir "medyum" ya da "necromancer" (ölüler aracılığıyla kehanet yapan kişi) olduğudur. Yine de ruh çağırarak bir cadılık/büyücülük işi olduğu için bu makalede de Endor cadısı olarak kullanılmıştır. Sahip olduğu güç sebebiyle, cadının daha spesifik bir şekilde tanımlandığını öne sürebiliriz. Rolüne ve anlatıya bakıldığında ise Endor cadısı görevinde oldukça iyi bir din temsilcisidir (Zucker, 2020).

3.2. Endor Cadısı Dini Hikayesindeki Semboller

3.2.1. Kral Saul'un Kılık Değişirmesi

Kral Saul, kılık değiştirerek Endor cadısının yanına gitmektedir. Bazı İbrani bilginler Kral Saul'un cadıyı bulmak için gidişindeki kılık değişirmesini "shin" harfini temel alarak "hofshi" olarak okumaktadırlar ve bu da "serbest" anlamına gelmektedir. Bunun alegorik anlamı cadıya gidişinin kendi krallığından vazgeçmek (serbest bırakmak) olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Kadari, 1999). Ayrıca giyinme için seçilen kelime ile "hıyanet" kelimesi aynı köktendir. Bu kelime sadakatsizliği temsil eder. Saul'un cadıyı arayışa çıkması, Tanrı'ya itaatsizlik ve başka Tanrılara gidişi temsil ettiği düşünülmektedir (Reis, 1997). Haliyle kılık değiştirerek, oradan ayrılan Saul, aynı zamanda dininden çıkmakta ve dinini terk etmektedir. Levililer 19:31'de ruhlara çağırılarda gidenlerin "kirleneceği" belirtilmektedir ve aslında Saul, Endor cadısına giderek daha da günahkâr olmaktadır.

3.2.2. Kral Saul'un Gece Endor Cadısına Gitmesi

Kral Saul'un cadıya gece gidişi ise yine Midraş dini okumalarında, olayın "gece kadar kasvetli olması" manasında yorumlanmıştır (Kadari, 1999). Kral Saul'un gece gitmesinin birkaç nedeni vardır. Bunlardan biri cadıların büyüsel uygulamalarını karanlıkta yapmalarındır (Ehrlich, 1969), bir diğeri ise Kral'ın kendi yokluğunu ordusundan gizleme arzusudur (Josephus, 2006). Her iki sebep de dini anlatıyı desteklemektedir. Buradaki alegorik anlam ise, gecenin koyuluğunda ölümlerin karanlıkta olmasının ima edilmesidir (Bar, 2011). Haliyle aslında Kral Saul, gizli bir iş yapmakta ve karanlık bir sanata başvurmaktadır. Kılık değiştirerek, gizlice oraya gitmesi de gece gitme anlamıyla desteklenmektedir.

3.2.3. Endor Cadısı'nın Nekromansi Yeteneği

Endor cadısının yaptığı "nekromansi" olarak adlandırılmaktadır. Ölümlerin ruhlarını çağırarak yapılan kehanet sanatına "nekromansi" denmektedir. Nekromansi (necromancy), geç Latince "necromantia" kelimesinden uyarlanmıştır ve Antik Yunanca νεκρός (nekrós, ölü bedenler) ve μαντεία (manteía, "kehanet") kelimelerinin birleşiminden gelmektedir. İlk olarak MS. 3. yy'da İskenderiyeli Origen'in metinlerinde geçmektedir (Kapcár, 2015).

İbranice (בְּעֵלְת־אֹב בָּעֵין דֹּר) "ba'ālat-ōb bə'Ēyn Dōr" olarak geçer ve bu tam olarak "Endor'un ob'una sahip kadın" manasına gelmektedir. Burada geçen "ōb"

kelimesinin tam manası ortaya konmamıştır. Bu kelimenin yakın Doğu ve Akdeniz kültürlerindeki paralelliklere dayanarak, ölüleri ölümler dünyasından çağırma için bir ritüel çukura atıfta bulunduğu önerilmiştir. Sözcüğün diğer bölgesel dillerde (krş. Sümerce ab, Akadca âbu, Hititçe a-a-pi, Ugaritik ib) benzerleri vardır ve Endor'un ritüelinin cadısının, Odysseynin yolculuğunda, Babil ve Hitit büyü metinlerinde paralellikleri vardır. (Hoffner, 1967). Hitit geleneklerinde "api" olarak adlandırılan bu büyü çukurları yeraltı dünyası ile iletişim kurmak için açılmaktadır (Collins, 2015). Ayrıca aynı cümle "bir tılsımı olan kadın" olarak da çevrilebilmektedir ve buradaki tılsımdan kasıt, tılsımıyla ölüleri kaldıracak olan manasındadır (Hirsch, 1911).

Hitit geleneğinde de Endor cadısının inançlarının uzantıları bulunabilmektedir. Hititler yeraltına *dankuiš daganzipaš* yani karanlık yeryüzü demektedirler ve mağaralar, doğal oyuklar, yeraltı çukurları veya bilerek kazılan ritüel çukurları yeraltı alemiyle bağlantı için kullanılmaktadır (Collins, 2015). Bu çukurlara adaklar verilmekte ve çukurlardan Yeraltı Tanrıları çağırılmaktadır. Hitit büyü geleneğinde büyü çukurları önemli bir yere sahiptir ve yeraltı ile ilgili inançlarda yer alır (Sevinç, 2008). Diğer öneriler *ō'b* sözcüğünün bir familiar (yardımcı ruh), bir tılsım (Hirsch, 1991) veya vantrilokizmle ilgili bir şarap tulumu (Aune, 1959) olduğu yönündedir. Familiar (yardımcı ruh), Orta çağda cadıların sahip olduklarına inanılan ruhlardır. Bunlar demonik olabileceği gibi, peri benzeri doğa ruhları da olduğu düşünülmektedir.² *ō'b* tanımlaması aynı zamanda falcılık ve kehanet için de kullanılmaktadır. Bu nokta da Endor'un Cadısı, Endor medyumunu olarak da adlandırılmaktadır (Bar, 2011). Kitabı Mukaddes'te Eshet Ba'alat Ob (Ov) olarak geçen Endor cadısının bu tanımlamaya istinaden bir soylu olduğu düşünülmektedir (Siegel, 2011). "*Ba'alat*" kelimesi "hanım, sahibe" (Mistress, lady) gibi anlamlara gelmektedir. "*Eshet (İsha)*", "kadın" veya "eş" anlamına gelmektedir. Albright (2001), ob kelimesini "hayalet veya yeryüzüne dönenlerin gölgesi" olarak tanımlamaktadır. Bu noktada Endor'un hanımı şöyle çevrilebilmektedir: "Ruhların üzerinde hakimiyete sahip hanım" veya "ruh-çukuruna sahip kadın" (Siegel, 2011).

Kaufmann'a göre (1966) ise Endor cadısı transa girmiş ve ruh onun bedeni aracılığıyla Samuel ile konuşmuştur. Bu makul gözükmemektedir çünkü anlatıda Endor cadısı başından sonuna kadar bir esrime halinde değil, akli selim bir şekilde iletişim halindedir. Haliyle Endor cadısının esrimeden ziyade ritüelistik bir şekilde ruhu çağırdığı daha akla yatkındır. Bazı araştırmacılar ise Endor cadısının bir şarlatan olduğunu öne sürmektedir (Evans, 2018). Bu görüşlerden bazıları Samuel'in gerçek değil bir gölge olduğunu iddia ederken, bazıları ise Endor cadısının bir vantrolog olarak karından konuşma sanatıyla Saul'ü kandırdığını savunmaktadır. Scot (1989), *ō'b* kelimesini münecime, falcı, medyum olarak çevirmek gerektiğine vurgu yapar. Burada Saul'un kandırıldığını, ölümden dirilmenin olmadığını, bunun bir kandırmaca olduğunu vurgular. Reginald Scot (1989), "Cadıların Tanrı üzerinde gücü yoktur." diyerek ölü diriltmeye karşı olduğunu referanslarla ifade eder (Scott, 1989, s. 104). Bazı din bilginleri burada şeytanın devreye girdiğini iddia etse de bu ayetlerde ifade edilmediği için zayıf bir ihtimal olarak kabul edilmiştir (Scot, 1989). Scot (1989), bizzat cadının veya bir işbirlikçisinin Saul'ü kandırdığını öne sürmektedir. Bu çok gerçekçi bir yaklaşım değildir çünkü Samuel'in kehanetleri gerçek olmuştur. Tevrat'ın kendisi Endor cadısının yeteneklerini veya nekromansiye yalanlamaz. Uriel Simon (1997), Talmud literatüründe hahamların "ayetlerin tanıklığını verili olarak kabul ettiklerini ve Medyumların ölümlerle gerçek bir bağ kurma yeteneklerini sorgulamadıklarını" da belirtmektedir. Yani İbrani bilginleri genel anlamda Endor cadısının ruh çağırdığını kabul etmektedir.

Nekromansi, sadece Mezopotamya ve Kenan ülkelerinde değil, Mısır topraklarında, Antik Yunan ritüellerinde de yer almaktadır. Antik Yunan kült

² <https://www.etymonline.com/word/familiar#:~:text=The%20noun%20meaning%20%22demon%2C%20evil,%2C%20intimate%20acquaintance%2C%20companion.%22>

geleneklerinde "Nekyia" olarak adlandırılır ve bir ruhun çağırılarak gelecek hakkında bilgi alınması büyüsel ritüelini kapsamaktadır. Bu ritüellerin özellikle, derinliği keşfedilmemiş mağaralarda ve mezarlarda yapıldığı bilinmektedir (Guirand, 1968). Odyssey 11. Kitap'ta nekromansinin bahsi geçmektedir ve kâhin Teiresias'ın ruhu çağrılıp danışılmaktadır. Bu ritüel için bir koç ve koyun kurban edilmiştir (Finley, 2002). Ephyria kenti yakınında bulunan Hades ve Persephone'a adanmış Nekromanteion (etimolojik olarak "ölü kehaneti" demektir) tapınağı ise bir nekromansi kült ritüeli tapınağıdır. Bu tapınakta halüsinojenik gıda ve içecekler olduğu bilinmektedir (st Fleur, 2020). Heliodorus'un Aethiopica eserinde (6.12-15), Chariclea ve akıl hocası Mısırlı İsis Rahibi Calasiris, Mısır'ın Bessa köyünde yaşlı bir kadının "kutsal olmayan" diye tanımlanan nekromansi ritüeline tanık olurlar. Bu ritüel genelde Mısırlı kadınlar tarafından yapıldığı ve dolunay ışığında gerçekleştiği eserde vurgulanmaktadır. Kadın, libasyonu ve adaklarını, büyü malzemelerini (bir insan formunda bebeği) bir çukura koymuştur, bitkiler ve sihirli sözlerle öğlen oğlunun vücudunu büyüleyerek onu ayağa kaldırmayı başarmıştır (John, 2017). Bu anlatıda ilginç olan nokta Mezopotamya ve Kenan büyücülüğündeki çukurun yine bu ritüelde yerini almasıdır. Endor Cadısı ve Mısır nekromansisi arasındaki benzerlik de bu ritüelin aslında yaygın olduğunu göstermektedir (John, 2017).

3.2.4. Yeraltından Çıkan Ruhtan "Elohim" Olarak Bahsedilmesi

Endor cadısı yaptığı nekromansi sonucunda ruhun yerin altından çıktığını söylemektedir ve yeraltından çıkan bir "ilah" olarak tanımlamaktadır (1. Samuel 28:13). Kenan Paganizminde ve Mezopotamya'da yer altı ritüelleri kapsamında -ölümle alakalı- Tanrıların yer altından çağırıldığı bilinmektedir (Collins, 2015). Bu anlatıda da çıkan kutsal varlık "Elohim" olarak tanımlamaktadır. *Elohim*, çoğul anlamda *Tanrıları* ifade eden bir kelimedir. Bazı İbrani araştırmacıları burada kastedilenin ölümlerin ruhları olduğunu öne sürmektedir (Spronk, 1986). Ayrıca buradaki "Elohim" kelimesinin, sıradan ruhlar değil ataların ruhları olduğu da öne sürülmektedir (Arnold, 2004).

David Kimhi, burada kelimeyi "yüce bir adam" olarak anlamlandırmıştır (Bar, 2011). Bu okumayı, Musa'nın Mısır görevini kabul etmekte tereddüt ettiğinde, Yehova'nın Musa'nın kardeşi Harun'u onunla birlikte göndermeye söz verdiğinde de görürüz. Orada Tanrı, Harun'un halkla konuşacağını söyler ve Harun onun için ağız olacakken, Musa ise Harun için "Elohim" olacaktır demektedir (Mısırdan Çıkış 4:16). Haliyle burada da "Elohim" in kullanılması, ilahi bir kişiyi temsil ettiğini göstermektedir (Bar, 2011). Yine de medyum, sonrasında tekil olarak bahsetmektedir. Bar (2011)'a göre ise bu noktada, Endor cadısının birden fazla ruh görmüştür ve Saul sebebiyle sadece Samuel'le konuşmak istemiştir.

Hutter (1983)'a göre ise bu ritüel, Hitit etkisinin bir kanıtıdır. Bu düşünceye göre En-dor kentinin, İsrail öncesi sakinleri tarafından Yeraltı Tanrılarını çağırarak için kullanılan eski bir Hitit büyü formülünde geçen "Yükselen Tanrılar" ifadesinin bir uzantısıdır (Hutter, 1983). Ölümlerin ruhlarına danışmak için yeraltından çağırarak, Yeraltı Tanrılarına seslenişle ve çağırımlarla benzerdir ve İsrail'de pagan öğretiler yasaktır. Bu Tanrılar yasaklansa da Endor cadısı pagan inancı sürdürmektedir (Hutter, 1983). Bu durumda Endor cadısının ritüelinde kenan Paganizminin, Hitit, Sümer, Babil büyücülüğünün izlerini görmek mümkündür. Bu sav, bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir ve Hititler ile En-dor arasında bir bağlantı olmadığı öne sürülmektedir (Johnston, 2002). Endor bir kenan köyüdür ve Kenanlılar bugün İsrail, Filistin, Lübnan ve Şam'a kadar Suriye topraklarına yayılmış olup, Antik Mısır ve Hitit ile ilişki içinde oldukları bilinmektedir. Kaynaklara göre Hititler ve Mısırlılar dahil olmak üzere birçok devlet bu bölgede egemenlik kurmak istemiştir ve yazılı metinlere göre Kenan ülkesinde tek bir kral değil, birçok kralın var olduğu anlaşılmaktadır (Taşdövenç, 2020). Bu sebeple bir etkileşim olduğunun öne sürülmesi güçlü bir savdır.

3.2.5. Endor Cadısının Korkusu ve Çılgılığı

Anlatıda Endor cadısı daha ilk talepte korkmaktadır. Bu aslında kurumsal dinin mevcut coğrafyada ne kadar baskın olduğunun göstergesidir. Cadının amacı hayatta kalmak ve öldürülmemektir. Aynı korkuyu ruhu çağırduğunda da görürüz. Endor cadısının çılgılık attığı ve korktuğu ifade edilmektedir. Bu çılgılık ve korku Samuel'in ruhunu gördüğü için değil aslında Saul'un kim olduğunu anladığı içindir. Bunun sebebi de Saul'un cadılığı yasaklaması ve yine Tanrı'nın ayetleri gereği büyü ve falcıların öldürülmesi emridir (Reis, 1997). Burada amacı Saul'un onu cezalandırmamasıdır. Bu oldukça güçlü bir korkudur ve zaten anlatının en başında da bununla ilgili endişesini ifade etmiştir. Endor cadısı tehlike içinde olduğunu anlar ve Kral, emreder bir şekilde (bir Kral olarak) korkmamasını ve işini yapmasını yani ne gördüğünü söylemesini söyler (Reis, 1997). Hirsch'e göre (1911), Endor cadısının, Samuel'i gördüğünde haykırışı, onun alışılmadık bir şekilde -beklediği gibi, yatay bir konumda değil, dik bir şekilde- yükselmesinden kaynaklanmaktadır (Hirsch, 1911). Endor Cadısının korkusu önceki anlatılarla da paralel olarak daha çok öldürülme korkusudur.

Burada ruhu Endor cadısının görmesi ve Saul'un görmemesi önemli bir ifadedir. Yorumlamalardan biri Saul ile Endor Cadısının ayrı odalarda olmasıdır, bir diğeri ölünün (veya ölülerin) ruhunun duman içinde veya topraktan yükselen bir silüet olarak görüldüğü ve çıkardığı sesleri Endor cadısının çevirdiğidir (Bar, 2011). Nekromansi yeteneği Endor cadısında olduğu için onu görmeye ancak cadının muktedir olduğu da varsayılabilir. Bu anlatıda Kral Saul, oldukça arka planda ve olaylar üzerinde hakimiyetsiz bir konumdadır.

3.2.6. Samuel'in Pelerinli Olması ve "Beni Rahatsız Etme" Cümlesi

Samuel'in ruhu yerden yükseldiğinde, cadı, Samuel'i pelerine sarılı yaşlı bir adam olarak tanımlar. Buradaki pelerin Samuel'in peygamberliğini ve yargılamaya dair statüsünü temsil etmektedir (Bar, 2011). Pelerin, iki alem arasındaki bağlantıyı temsil eden kutsal bir semboldür ve ilahiliği temsil eder. Pelerinli ortaya çıkışı ilahi kimliğini daha da vurgulamaktadır.

Saul, Samuel'in geldiğini anlayınca dizleri üzerine çökmüş ve saygı göstermiştir. Samuel, Saul'u azarlamaktadır. "Neden beni rahatsız ettin ve beni ayağa kaldırdın." cümlesi önemli bir cümledir. Bu cümle, ruhları rahatsız etmemekle ilgili arkaik bir köke sahiptir. Fenike kraliyet mezar yazıtlarında "ölülerin rahatsız edilmemesi" gerektiği vurgulanmaktadır ve bu hem günah hem de ceza gerektirmektedir; haliyle Saul sadece Tanrı'yı dinlememek konusunda değil aynı zamanda Samuel'in ruhunu rahatsız etmekten dolayı da bir daha günaha girmektedir (Bar, 2011). Örnek olarak Saydalı Tahnit'in mezarındaki yazıtta şöyle yazmaktadır: "Açma, açma ve beni rahatsız etme, çünkü böyle bir şey Astarte'ye mekruh olur! Ama eğer ki açarsan onu ve eğer ki beni rahatsız edersen, Güneşin altındaki yaşayanlar arasında ya da gölgelerle birlikte dinlenme yerinde (sizin) hiç tohumunuz olmasın!" (Pritchard, 2011). Benzer bir tanım, Sidon yakınlarında bulunan Eşmun'azar'ın büyük lahitinde bulunur. "Kim olursan ol, yönetici ve (sıradan) adam, bu dinlenme yerini sakın açmayasın ve içine hiçbir şey konmamış buranın içinde hiçbir şey aramayasın! Yattığım tabutu almayasın ve beni bu dinlenme yerinden başka bir dinlenme yerine götürmeyesin!" (Pritchard, 2011). Ayrıca mezarı açan veya tabutu çalmak isteyen herhangi bir hükümdara veya adama karşı da bir lanet yer almaktadır: "Gölgelerle birlikte istirahatgahı olmasın, bir mezara gömülemesin ve yerine geçecek bir oğlu ve tohumu olmasın." (Pritchard, 2011). Heliodoros'un Aethiopica eserinde de ölünün rahatsız edildiği ifade edilmektedir (John, 2017). Bu örneklerde olduğu üzere burada da arkaik bir inancın uzantısı olarak Samuel'in rahatsız edildiğini görüyoruz. İronik olan ise ertesi gün Saul ve oğullarının da öldürülecek ve ölümler diyarına gidecek olmalarıdır.

3.2.7. Endor Cadısının Saul'e Kutsal Yemek Hazırlaması

Saul'un yolculuk boyunca aç olduğu bilinmektedir. Bunun ritüelin bir parçası olduğu düşünüldüğü gibi endişesinden dolayı yemek yemediği olarak da yorumlanmaktadır (Reis, 1997).

Tevrat'ta kadının az yağlı bir buzağısı olduğu söylenmektedir (*egel-marbek babaynt*), bu kadının maddi olarak iyi durumda olmadığı olarak yorumlanmıştır. Buzağıyı Saul'a yedirmek için kurban eder (*vateezbacheh*). Kitabı Mukaddes'te bir kadının, kendi hayvanını kurban etmesi çok nadir görülen bir durumdur ve haliyle bu klasik Ortodoks Yahudi geleneğiyle çelişmektedir. Ardından mayasız ekmek pişirmektedir ve mayasız ekmek sadece Fısıh bayramı için değil aynı zamanda (Leviler 2:4) tapınak rahipleri için de adak olarak ritüel öneme sahiptir. Haliyle hem kurban ettiği hayvan hem mayasız ekmek bir ritüel yemeğidir. Bu yemek hem ruhlara bir adak (atalarına) (Reis, 1997), hem de Saul'a bir şölen olarak yaşamasına ikna etmek için yapılmış gözükmektedir (Reis, 1997; Siegel, 2011). Haliyle bu bir İbrani geleneği olarak akrabalık benzeri bir bağ kurmak anlamına gelmektedir (Siegel, 2011).

Bu anlatıda Endor cadısı oldukça sempatik ve şefkatli bir karakter olarak verilmiştir (Zucker, 2020). Endor cadısı burada bir rahibe gibi kendisine verilen görevi yerine getirir, temkinlidir. Bir düşman veya dost belirlemeden duruma el koyarak, isteği yerine getirir gözükmektedir. Bu açıdan bazı araştırmacılar için olumlu bir imgedir (Jobling, 1998).

Hem iyilikseverliğinde hem de temkinli hareketlerinde Endor cadısının ölmek için çaba gösterdiği anlamı çıkmaktadır. Kurumsal dinin baskısı altında, inancını yaşayamamakta ve baskı altında korkmaktadır. Yine de kurumsal din ile başa çıkma yöntemini uyumlu olmak ve yardımseverlik olarak göstermektedir. Jezebel ise Endor cadısının tam tersine, kurumsallaşmakta olan inanca karşı çıkarak, pagan inancını geri getirmeye çabalamıştır.

4. İsrail'in Cadı Kraliçesi Jezebel ve İlyas

Kitab-ı Mukaddes'e göre Jezebel, Tamar, Endor Cadısı, Deliah gibi kadınlar iffetsiz, erkeği kandıran, sinsi ve devletine sırtını dönen kadınlardır. Jezebel, Tevrat'ta Krallar 1 ve Krallar 2 bölümünde geçer. Yaklaşık olarak M.Ö. 9. yüzyılda yaşamış olduğu düşünülmektedir (Rasmus, 2017). Sidonia kralı Ethbaal (İthobaal)'ın kızıdır. İsrail'in 7. Kralı olan Ahab (Ahav)'ın eşidir. Kitab-ı Mukaddes'e göre çok kötü yürekli, günahkâr bir kadındır. 2. Krallar 9: 22'de bir cadı olarak nitelendirilir.

İsrail kralı Ahab'ın eşi yani bir kraliçe olmasına rağmen pagandır ve pagan Tanrısı Baal'in hizmetindedir. İsrail'i Baal'e tapmaya ikna eder. Bunun için Kitab-ı Mukaddes'e göre işkenceler yapar, zulmeder ve Samiriye'de Baal için tapınak ve Aşerah heykeli inşa ettirir. Kral Ahab ise bunlara göz yumar ve Tevrat'a göre Kral Ahab'ın Paganizmin yayılmasına göz yumması çok büyük bir hatadır keza İsrailin Rabbi Ahab'a kızmıştır (1. Krallar 16:33-34).

Mevcut dinsel krallığın karşısına Jezebel bir alternatif din koymaktadır ve bundan sonraki anlatılar Rab ile Jezebel arasında yoğun bir din mücadelesi içermektedir. İlyas, Baal rahiplerini (peygamberlerini) bir sınava tabi tutmak istediğini söyler. Bir odun konulur ve üzerine boğa yerleştirilir. İlyas peygamberin sınavına göre Baal rahiplerinin duaları tutarsa ve odun yanarsa, onların Tanrısı gerçektir. Eğer İlyas peygamberin duası gerçek olur da odun yanarsa Rab gerçektir. Baal rahipleri dualar ederler ama odun yanmaz, İlyas peygamber dua ettiğinde ise bir ateş iner ve odun yanar. Böylelikle halk İlyas peygambere inanır. İlyas peygamber, halka Baal rahiplerini yakalattırıp, öldürtür (1. Krallar 18:20-26). Kral Ahab, Jezebel'e İlyas peygamberin Baal rahiplerini (peygamberlerini) nasıl öldürdüğünü anlatır ve buna kızan Jezebel "Yarın bu saate kadar senin peygamberlere yaptığını ben de sana yapmazsam, ilahlar bana aynısını, hatta daha kötüsünü yapsın" diye İlyas peygambere haber gönderir (1. Krallar: 19: 2). Öldürülmekten korkan İlyas, Beer-Şeva kentine kaçar ve saklanır.

Bütün bunlar gerçekleşirken, Kral Ahab, Yizreelli Navot'un bağına göz diker ve Jezebel ile birlikte Navot'u dine küfürden öldürtürler ve bağına el koyarlar. Taşlanarak öldürülen Navot'un ölü bedenini köpekler yalar ve Rab, İlyas'a vahiy yoluyla Jezebel'e çok kızgın olduğunu söyleyerek "Navot'un kanını köpekler nerede yaladıysa, senin (Jezebel'in) kanını da orada yalayacak." Der ve ardından Jezebel'in soyundan gelen herkesi yok edeceğini ifade eder, Jezebel'in kaderi köpekler tarafından cesedinin yenmesi olacaktır. Rab, kırdı ölen soyunu ise yırtıcı kuşlar yiyecek der (1. Krallar 21:1-24).

Bir savaş sırasında düşmanın ortaya attığı ok, yanlışlıkla Kral Ahab'a doğru ilerler ve yine bir bahtsızlık olarak zırhın birleştiği korunaksız bölgeye saplanır. Ahab, güneş batana kadar kan kaybından ölür ve kanlarını da köpekler yalar. Haliyle Rab, öncelikle Ahab'ı cezalandırmıştır. Ama Rabb'in kızgınlığı geçmemiştir, asıl peşinde olduğu Jezebel'dir. Ahab'ın oğlu Yoham tahta çıkar. Diğer Krallıklarla evlilik yoluyla akrabalık başlar ve onlarda Jezebel ile Ahab'ın yolundan gider. Peygamber İlyas, intikam peşindedir. Peygamberler topluluğundan birini çağırır ve ona yağ kabını almasını ve Nimşi Oğlu, Yehoşafat oğlu Yehu' yu (Jehu) bulmasını söyler. Yehu'yu bulan uşak başından aşağı yağ döker ve ona: "Seni halkım İsrail'in kralı olarak meshettim" der. "Efendin Ahab'ın ailesini öldüreceksin, bütün soyu ortadan kalkacak, kullarımın dökülen kanlarının öcünü Jezebel'den alacaksın" der. Artık görev verilmiştir (2. Krallar 9:6-10).

Ahab'ın oğlu Yoham savaş sırasında yaralanmış ve iyileşmek için krallıktadır. Yehu yola orduyla çıkar ve şehre geldiğinde Yoham geleni fark eder. Ona 2 kere ulak gönderip barış için gelip gelmediğini sorar. Ama iki ulaktan da cevap alamayınca Yoham atlı arabalarıyla Yehu'nun yanına gider ve neden ordularla geldiğini doğrudan sorar. Yehu, "Annen Jezebel'in yaptığı bunca zina (putperestlik) ve büyücülük sürüp giderken barıştan söz edilir mi?" diye yanıtlar (2. Krallar 9:22-26). Burada Kitab-ı Mukaddes, Jezebel'i "fahişe" olarak nitelendirir ve "zina" imasında bulunur, bu sembolik bir anlatıdır. Buradaki anlam, Yahveh'in gelini, sadık kulu olmaktansa, Rabb'i başka Tanrılarla aldatması ve dinsel anlamda yanlış yola girmesidir (Rasimus, 2017). Bu yüzden İbranice "fahişe" kelimesi "putperest" olarak çevrilmiştir. Görüldüğü üzere aslında peşinde olduğu Jezebel'dir. Yoham'ı öldürür ve önüne çıkarken kendisinin yanında olup olmadığını insanlara sorar ve Jezebel ile Ahab'ın yanında olan herkesi katleder.

En nihayetinde Jezebel'in yaşadığı şehre gelir. Jezebel onu fark ettiği anda gözlerine sürme çekip, saçlarını tarayarak ve bir kraliyet peruğu takarak pencereden dışarıya bakar (2. Krallar 9:22-26). Burada bazı yorumlar onun ahlaksız bir kadın olarak Yehu'yu baştan çıkarmak istediği yönündedir ama apaçık bir şekilde "kraliyet peruğunu" takmasından dolayı, aslında Jezebel öleceğini anlamaktadır ve bir kraliçe gibi ölmek için öyle pencereye çıkmaktadır (Rasimus, 2017). Jezebel'in ne kadar gururlu olduğu bu anlatıdan anlaşılmaktadır. Yehu, görevlilere yanında olup olmadıklarını sorduktan sonra görevlilere Jezebel'i aşağıya atma emri verir. Ölümden korkan görevliler Jezebel'i kuleden aşağı atarlar. Ardından Yehu, Jezebel'in bedenini atlarla çiğner. Saraya girer, yer, içer ve sonra "O lanet olası kadını alıp gömün, ne de olsa bir Kral kızıdır" diye emir verir. Ama Jezebel'in sadece başı, ayakları ve elleri kalmış, geri kalanlar köpekler tarafından yenmiştir. Yehu, bunu Rabb'in sözünün yerine geldiği olarak yorumlar (2. Krallar 9:32-37).

4.1. Jezebel'in Sembolize Ettiği

Jezebel'in kelime kökeninin "ē'ye ba'al" (הַיְזַבֵּל) olduğu düşünülmektedir. Bu "Baal Nerede?" anlamına gelmektedir. Yıl döngüsü kapsamında Baal, yeraltına inmektedir ve bu yeraltına inişi yas ritüeli olarak kutlanmaktadır. İsmi bu ritüele gönderme yaptığı varsayılmaktadır (Metzger ve Coogan, 2004). Buna ek teori olarak Corpus Inscriptionum Semiticarum tarafından öne sürülen feminen bir Pön ismi olmasıdır. İsraililerin sık sık yabancı Tanrıların

adlarını kullanarak kişisel adlarını değiştirdikleri bilinmektedir. İsim "𐤅𐤓𐤋𐤅𐤋" "b'l'zbl," kökünden geliyor gibi gözükmektedir.³

Tüm bu anlatıda görüldüğü üzere Rab, intikamını almıştır. İsrail halkını yoldan çıkararak karşıt dini alt etmiştir. Geoffrey Bromiley, Jezebel anlatısı için "İsraili peygamberler ve sadıklar tarafından nefret edilen Kenan kült ve politik uygulamalarının enkarnasyonu, ona dokuzuncu yüzyılda bir Surlu prensesinin varlığının çok ötesinde bir edebi yaşam verdi." demiştir (Bromiley, 1979). Hristiyan geleneğinde ise Jezebel, Tanrı'nın rakibi gibi gözüken bir heretik ve putperest olarak nitelendirilmiştir ve manipülasyon ve ayartma yoluyla Tanrı'nın azizlerini hem cinsel hem de inançsal yoldan çıkararak bir figür olarak anılmıştır (Vahiy 2:20-23). Tüm bu olaylar ışığında Jezebel günahkâr kadınların en günahkârı olarak tanımlanır ve günahkâr kadınlar "Jezebel" olarak adlandırılır. Jezebel'in hikayesi daha sonrasında çok sık giyinen ve makyaj yapan kadınları suçlamak için kullanılmıştır ve fahişeler ya da çok süslü olan kadınlar Jezebel olarak nitelendirilmiştir (Carbado, Gulati ve Ramachandran, 2006; Rasimus, 2017). Ayrıca Jezebel sahte peygamberliği sembolize eder olmuştur (Cook, 1911).

Jezebel ile ilgili çok nadir de olsa olumlu yorumlar vardır. Bunlardan biri Mezmurlar 45'deki düğün için söylenen ilahinin Jezebel ile Ahab'ın evliliği için olduğu yönündedir ama bu yorum için geçerli bir kanıt yoktur (Snyder, 2012). İbrani yorum geleneğinde ise Jezebel'in kafasının, elleri ve bacalarının atlar tarafından ezilmemesi ve köpekler tarafından yenmemesi olumlu bir anlam içerdiği sorusunu ortaya koymuştur. Jezebel için edilen hakaretler, etrafa saçılan kanıyla ilgili anlatılar ve Rabb'in vahşice öldürülmesiyle ilgili ettiği yeminler bir kenara bırakılırsa, bu iyimser yorumlama çabası, bu vücut parçalarının zarar görmeden bırakılmasının sebebini bu parçaların iyilik için kullanıldığı şeklinde açıklamaktadır (Snyder, 2012).

5. Endor Cadısı ve Jezebel Anlatılarının Sonraki Çağlara ve Günümüze Etkisi

Endor cadısı anlatısı, demonolojik literatürde, cadıların varlığını göstermek ve büyücülük ve falcılık uygulamalarını mahkûm etmek için kullanılmıştır (Zika,2017). Endor cadısı ve Jezebel'in varlığının kanıtı yani cadıların varlığının kanıtı ise Engizisyon mahkemesi için cadıların yakılması anlamına gelmektedir. Cadı mahkemelerinden sonra Endor cadısı ile ilgili resimler ve imgeler daha korkutucu, daha satanik ve şeytan imgeleri içeren bir hal almıştır. 1486 - Heinrich Kramer'ın kaleme aldığı "Cadıların Çekici", kadınları aşağılayan ve kadınları potansiyel günahkâr ilan eden, cadıların nasıl tespit edilip, idam edileceğini yazan bir eserdir. Bu eserin yayılmasından sonra cadı avları başlamıştır ve cadı avları ve mahkemelerinden sonra cadılık kilise karşıtı ve şeytani bir imgeye bürünmüştür.

On altıncı yüzyılda Endor Cadısı'nın İncil'deki hikayesi ve onun Kral Saul adına peygamber Samuel'i çağırması, demonolojik ve aynı zamanda politik söylemdeki kilit metinlerden biri haline gelmiştir (Zika, 2017). Konunun 1526'da Hollandalı sanatçı Cornelis van Oostanen tarafından yapılan ilk panel resmi 16. yüzyılın başlarında hem yeni söylem hem de yeni büyücülük ikonografisi tarafından konuya nasıl yeni bir anlam kazandırıldığını açıkça göstermektedir. Tablo, çevredeki sahnelerde hikâyeyi çok dikkatli bir şekilde tasvir etse de merkezi görüntü Endor cadısının ruh çağırma büyüsünü ön plana çıkarmaktadır ve aynı zamanda onu bir cadı olarak tanımlamaktadır (Zika, 2017). Bu betimlemelerin pekiştirdiği cadılık, büyüye ve mistik alanlara karşı korkuyu arttırmış ve sekülerleşme sürecini hızlandırmıştır.

Endor cadısının uysallığı onun karanlık sanatına karşı gizeme dönüşmüşken, Jezebel'in isyankâr duruşu ise Jezebel'i "lanetli kadınların" temsili yapmıştır. Jezebel anlatının ötesine geçerek bir stereotip olmuş ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kolonizasyon ve kölelik dönemlerinde cinsel saldırı ve cinsel kölelik için bir gerekçe olarak kullanılmıştır (Donovan ve Williams, 2002) ve ırkçılığı mazur gösterecek dini altyapıyı sağlamıştır (Buchanan ve Ormerod, 2002). Kölelik

³ Corpus Inscriptionum Semiticarum I. 1926. p. 209.
<https://archive.org/details/CorpusInscriptionumSemiticarumI/page/n227/mode/2up>

dönemlerinde siyahi kadınlara "Kara Jezebeller" denmiştir (Pilgrim, 2011). Günümüzde hala Jezebel, kötü kadınlar için kullanılmakta ve hatta şiddeti veya cinayeti mazur göstermek için kullanılmaktadır. Nairobi'de karısını öldürüp ve sonra intihar ederek çocuklarını tek başlarına bırakan bir adam mektubunda şöyle yazmıştır: "Sahte bir kadınla evli olduğumu bilmiyordum. Bir Jezebel ile evlendim ve niyeti sadece benden her şeyi çalmaktı. Beni tehdit ediyor, hakaret ediyor, benden nefret ediyor... Kavga bitti"⁴ Nairobi'de otobüs durağında mini etek giyen bir kadın, elbiseleri parçalanarak "Jezebel" sloganları eşliğinde linç edilmiştir.⁵ Jezebel, Merriam-Webster sözlüğünde ikinci anlam olarak şöyle tanımlanmıştır: "Küstah, utanmaz veya ahlaki açıdan kısıtlandırılmamış bir kadın."⁶

Sonuç

Vahiy 22:15 ayetlerinde "Köpekler, büyücüler, fuhuş yapanlar, adam öldürenler, putperestler, yalanı sevip hile yapanların hepsi dışarıda kalacaklar." denmektedir. Görüldüğü üzere cadılık, büyü ve Paganizm, insan öldürmek ve diğer ağır günahlarla eşit derecede görülmüştür. Büyüye ve öteki inançlara karşı kurumsal dinin keskin yasaları ve ağır cezaları mevcuttur. İsrail'in Cadı Kraliçesi Jezebel, kötü kadının, sahte peygamberliğin yani Paganizmin kötücül temsili olmuşken, Endor cadısı, cadılığın kanıtı olarak gösterilmiş ve Tanrı'nın öfkesi-emirleri temel alınarak Orta çağdan günümüze kadar cadı yakılmalarına zemin hazırlamıştır.

Endor Cadısı ve Jezebel örnekleri üzerinden cadılığın, büyüün, ruh çağırmanın yasak olmasının bir diğer sebebi Tanrı'ya karşı bir güç konmuş olmasıdır ve bu kurumsal din için günahkâr, heretik olmak anlamına gelmektedir. Mısır'dan Çıkış ayetlerinde (22:17) "Cadıyı (büyücü kadını) yaşatmayacaksın" olarak geçer ve Levililer 21: 27'de büyü yapan erkek veya kadının öldürülmesi emredilmiştir.⁷ Büyü yapan kentler lanetlenmiştir ve Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı büyüye savaş açtığını söylemektedir. Babil'i bir kadın olarak tanımlayan Kitab-ı Mukaddes'te Yeşaya 47: 8- 13 ayetlerinde Tanrı hem kente hem de büyülerine meydan okumaktadır: "Ne var ki, felakete uğrayacaksın. Onu durduracak büyü yok elinde, Başına gelecek belayı önleyemeyeceksin. Üzerine ansızın hiç beklemediğin bir yıkım gelecek." Yine Mika 5: 10-15'de Tanrı doğrudan büyüü yok edeceğini ifade etmektedir:

"10- 11. Ülkenizdeki kentleri yıkacak, bütün kalelerinizi yerle bir edeceğim. 12. Büyü yapma gücünüzü kıracağım, aranızda falcı kalmayacak. 13. Putlarınızı, dikili taşlarınızı kaldırıp atacağım. Ellerinizle yaptığınız putlara artık tapmayacaksınız. 14. Aşera putlarınızı söküp atacağım, yerle bir edeceğim kentlerinizi. 15. Söz dinlemeyen ulusları öfke ve gazapla cezalandıracağım." (Mika 5: 10-15).

Tüm bu ayetlerin gösterdiği üzere, büyü, falcılık Tanrı'ya karşı bir savaş gibi algılanmıştır. Mutlak güç ve otoriter ataerki denebilecek tek bir tanrısal figürde toplanmıştır ve onun dışında bireyin muktedir olabileceği doğüstü yetenekler mutlak otoriteye bir saldırı veya karşıt duruş gibi algılanmıştır. Haliyle Tevrat'ta, Tanrı, doğrudan büyü gücünü yok edeceğim diyerek veya cadıyı (erkek ya da kadın) bir şekilde yaşatmamak gerektiğini vurgulayarak bu konuda baskın bir inanç ortaya koymaktadır. Bu kurumsal ve otoriter bir dinin temeli gibi gözükmektedir. Keza Endor cadısının hikayesi, neden Tanrı'nın ve dini yasalarının öteki inanç diyebileceğimiz, kehanet, cadılık gibi okült konuları yasakladığı konusunda fikir

⁴ <https://www.standardmedia.co.ke/entertainment/news/article/2001327458/muranga-man-kills-jezebel-wife-leaves-children-suicide-letter>

⁵ <https://www.birgun.net/haber/jezebel-79623>

⁶ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Jezebel>

⁷ Orta çağ avrupalısında, erkek cadılar da öldürülmüş ve ayrıca varlıkları resmedilmiş, betimlenmiştir (Schulte, 2009). Birçok geleneğe cadılar hem kadın hem erkek olmaktadır. Bu yüzden Kitab-ı Mukaddes erkek cadıların da öldürülmesini emreder. Heinrich Kramer'in kadın düşmanı olan Malleus Maleficarum eserinden sonra cinsiyetçi bir biçimde cadılık kadınlıkla özdeşleşmiştir.

verebilmektedir. Saul, ayetlerden anlaşılacağı üzere ruh çağırma, kahinliği ve cadılığı yasakladığı halde Tanrı ile iletişim kuramadığında bu alternatif yola ihtiyaç duymaktadır. Ne rüyalarla ne ilhamlarla ne de Urim adı verilen yöntemle Tanrı onunla konuşmayınca, kurumsal ve otoriter dinin paralelinde -ve görüleceği üzere aslında eşit doğüstü güce sahip- öteki inanca danışmıştır. Böylece Endor cadısı ona istediği bilgiyi ve bağlantıyı Samuel'in ruhunu çağırarak vermiştir. Burada ilginç olan Endor cadısının Tanrı'nın kutsal bir peygamberi olan Samuel'i ölümler diyarından çağırabilmesidir yani Tanrı'nın yasalarına karşı gelebilecek bir gücü olduğu görülmektedir. Pekâlâ Endor cadısının yöntemiyle bir bağlantı kurabilmiştir ama yine de Tanrı'nın yasaları Tanrı ve peygamberlerinin bilginin münhasır aktarıcıları olması gerektiğinde ısrar etmektedir (Zucker, 2020). Haliyle burada bir öte alemle bağlantı kurma savaşını açık ve net bir şekilde görmek mümkündür. Eğer cadı/büyücü olan kadınlar ve erkekler bu tarz bir güce sahipse, insanlar neden bir peygamberin dediğini doğru kabul etmek zorunda kalsınlar?

Tevrat'ta Yasa'nın Tekrarı 18:9-14 ayetlerinde ele geçirilen veya girilen ulusların cadıları, kahinleri, falcıları olduğunu ve Tanrı'nın bunlardan öğrendiği, bunların yasaklı olduğu ifade edilmektedir. Haliyle büyücü ve falcılara kulak vermek demek, otoritenin sarsılması ve gücün bireye inerek, bireysel bir inancın ortaya çıkması anlamına gelebilir. Bu noktada Kitabı Mukaddes onlara inanılmaması konusunda ısrarcıdır. Reginald Scot, "The Discoverie of Witchcraft" eserini 1584'te yazmıştır ve kendini "Lord'un hizmetine adanmış" olarak tanımlamaktadır. Bu eserde cadılığın bir şarlatanlık olduğunu özellikle vurgular ve cadılık pratiklerini, onları yalanlamak için derler. Suçlanan kişilerin cadı değil, mantıksız veya dolandırıcı olduğunu düşünmekte ve sahne sanatlarıyla insanları tarih boyunca kandırdıklarını öne sürmektedir. Scot'un bu tepkisi ve sorgulaması, Tanrı'ya eşit bir cadılık-büyü gücünün var olamayacağı yönündedir. "The Discoverie of Witchcraft" eserinde şöyle ifade etmektedir: "Ve şeytanı çağırarak cadıların elindeyse, yine de bu tür mucizeler yaratmak cadının elinde değildir: Çünkü Tanrı gücünü ve ihtişamını hiçbir yaratığa vermeyecektir". (Scot, 1989, s. 106). Bu metinden de anlaşılacağı üzere cadıların varlığı, Tanrı'ya karşı bir alternatif gücün varlığı anlamı taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Albright, W.F. (2001). Yahweh and the gods of Canaan: a historical analysis of two contrasting faiths. Eisenbrauns. 141-143.
- Arnold B. E. (1969). Mikra Ki-Peschuto. 169.
- Arnold, B. T. (2004). Necromancy and Cleromancy in 1 and 2 Samuel. The Catholic Biblical Quarterly, 66(2), 199-213.
- Aune, D. E. (1959). Medium. Geoffrey W. (ed.). The International Standard Bible Encyclopedia. 307.
- Bar, S. (2011). Saul and the witch of En-Dor". Jewish Bible Quarterly, 39(2), 99-99.
- Bromiley, G., W. (1979). The International Standard Bible Encyclopedia. Wm. B. Eerdmans Publishing. ISBN 978-0-8028-3782-0
- Buchanan, N. T., & Ormerod, A. J. (2002). Racialized sexual harassment in the lives of African American women. Women & Therapy, 25(3-4), 107-124.
- Carbado, D. W., & Gulati, M., & Ramachandran, G. (2006). Makeup and women at work. Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review (CR-CL), 06-01
- Collins, B. J. (2015). Necromancy, fertility and the dark earth: The use of ritual pits in Hittite cult. In Magic and ritual in the ancient world. (pp. 224-241). Brill.
- Cook, S., A. (1911). Jezebel. Chisholm, Hugh (ed.). Encyclopædia Britannica. Vol. 15 (11th ed.). (pp. 411). Cambridge University Press.
- Cross, F. M. (1973). Canaanite Myth and Hebrew Epic. Harvard University Press. ISBN 978-0-674-09176-4. LCCN 72076564. OCLC 185400934.
- Donovan, R., & Williams, M. (2002). Living at the intersection: The effects of racism and sexism on Black rape survivors. Women & Therapy, 25(3-4), 95-105.
- Easton, M. G. (2012). The Ultimate Bible Dictionary (Annotated Edition). Jazzybee Verlag.
- Evans, P. (2018). 1-2 Samuel. Zondervan Academic

- Finley, M. I. (2002). The world of Odysseus. New York Review of Books.
- Grof, S. (2007). Interview with Stan Grof. (pp. 37). The Brazilian magazine, Nova Consciencia. Erişim Adresi: https://www.stangrof.com/images/joomgallery/interviews/PDF/Interview_-_NovaConsciencia_Brazil.pdf
- Guirand, F. (1968). New Larousse encyclopedia of mythology
- Harbottle, R. (2005). Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü. Yaşam Kilisesi.
- Hirsch, E. G. (1911). Endor, the witch of. Jewish Encyclopedia
- Hoffner, H., A. (1967). Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Ôb. Journal of Biblical Literature. Society of Biblical Literature. 86 (4): 385-401. JSTOR 3262793. <https://doi.org/10.2307/3262793>
- Hutter, M. (1983). Religions geschichtliche Erwägungen zu élohim in 1 Sam 28, 13. Biblische Notizen. Beiträge zur Exegetischen Diskussion Bamberg, (21), 32-36.
- James, M. R. (1917). The Biblical Antiquities of Philo. Society for promoting Christian knowledge.
- Jobling, D. (1998). Samuel. Berit Olam. 186,189.
- Johnston, P. (2002). Shades of Sheol: death and afterlife in the Old Testament. InterVarsity Press.
- John, H. (2017). Egyptian necromancy in Heliodorus Aethiopica (6.12-15) and the Witch of Endor narrative (1 Sam 28). In Prophets and Profits. (pp. 130-143). Routledge.
- Josephus, F. (2006). Jewish antiquities. Wordsworth Editions
- Jung, C. G. (2013). The undiscovered self. Routledge.
- Kadari, T. (1999). Necromancer of Endor: Midrash and Aggadah. Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. Jewish Women's Archive.
- Kapcár, A. (2015). The origins of necromancy or how we learned to speak to the dead. Department of Archaeology and Museology. 13 (2), 30-58
- Kaufmann, Y. (1966). On the Story of the Medium, in Mi-kivshonah shel ha-yetzirah ha-mikra'it:kovetz ma'amarim (p. 210)
- Kitab-ı Mukaddes. (2022). Bursa Protestan Kilisesi. <https://kutsalkitap.info.tr/>
- Metzger, B. M., & Coogan, M. D. (Eds.). (2004). The Oxford Guide to People & Places of the Bible. Oxford University Press.
- Miller, R. (2017). The Witch at the Navel of the World. Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 129(1), 98-102.
- Pilgrim, D. (2011). Jezebel Stereotype. Jim Crow Museum. Ferris State University.
- Pritchard, J. B., & Fleming, D. E. (Eds.). (2011). The ancient Near East: an anthology of texts and pictures. Princeton University Press.
- Rasmus, T. (2017). Jezebel in Jewish and Christian Tradition. In Women and Knowledge in Early Christianity (pp. 108-132). Brill.
- Reis, P. T. (1997). Eating the Blood: Saul and the Witch of Endor. Journal for the Study of the Old Testament, 22(73), 3-23.
- Schulte, R. (2009). Man as Witch: Male Witches in Central Europe. Springer.
- Scot, R. (1989). The discoverie of witchcraft. Courier Corporation.
- Sevinç, F. (2008). Hitlerlerde Yeraltı Dünyası. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), 231-247.
- Siegel, B. (2011). The Necromancer's Inheritance: The Ba'alat Ov of Endor in 1 Samuel 28. Women in the Book Of Samuel.
- Simon, U. (1997). Reading prophetic narratives. (Lenn J. Schramm, trans.) Indiana University. 287, n. 7.
- Snyder, J. B. (2012). Jezebel and her Interpreters. Women's Bible Commentary: Twentieth-Anniversary Edition. 180-183.
- Spronk, K. (1986). Beatific afterlife in ancient Israel and in the ancient Near East. (p. 161). Butzon & Bercker.
- St Fleur, L. (2020). Landscape and Lore: River Acheron and the Oracle of the Dead.
- Taşdüvenci, B. (2020). MÖ II. Binyılda Suriye-Kenan Bölgesinin siyasi tarihi (Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kafkas Üniversitesi
- Weber, M. (1993). The Sociology of Religion. Beacon Press.
- William, J. (1902). Lecture II: Circumscription of the Topic. The Varieties of Religious Experience. (pp. 30-31). Arc Manor LLC.
- Zika, C. (2017). The Witch of Endor Before the Witch Trials. In Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe. (pp. 167-191). Palgrave Macmillan.
- Zucker, D. J. (2020). The medium of Endor and Saul: ancient and contemporary views. The Jewish bible quarterly, 48(4), 235-244.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.